

jönni, a vízjárás szeszélyessége miatt. Egyedül Somorja jöhet itt számba, bár ez is 2 km-nyire esik a folyamtól, régi kereskedő, vásáros száraz-vámhely és szabadalmas város. Pozsony és Komárom, mindkettő a Duna bal partján, fekvésileg egymáshoz hasonló, de földrajzi helyzet tekintetében sokban eltérő két régi hely. A Kisduna mellett is feltűnően kevés községet találunk s amint látjuk, ezek egy része is a folyam egyes szakaszaira lokalizálódik, úgy hogy több helyen sok kilométernyi utat elvadult galériaerdők, vagy teleptelen rétek, és legelők közt tesz meg a folyó, akárcsak az Öregduna Gönyő és Komárom közti 25 km-nyi hosszú szakaszán.”

Pozsony és Budapest között egyedül Komárom vált Duna-kétparti várossá, amikor az állandó vashíd, az Erzsébet királyné hídja megépítése (1892) után 1896-ban az északi Komárom közigazgatásilag egyesült a déli Újszónnyel. Esztergom a vele szemben fekvő Párkánnyal soha nem alkotott ikervárost, annak ellenére, hogy a két települést 1895 óta összekötötte a Mária Valéria híd, amely 1945-ben osztozott az összes magyarországi Duna-híd sorsában: felrobbantották. Mindkét parti hídfője, pillérei csonkán érték meg az új évezredet, de most remény van arra, hogy a Magyarország és Szlovákia közötti együttműködés keretében, részben európai uniós támogatással újjáépítik. Ezt a reményt láttam megcsillanni öreg barátom, a román kori templomáról híres Esztergom megyei Bényben élő Csókás Ferenc néprajzi gyűjtő szemében. Amikor legutóbbi találkozásunk alkalmával a hídra terelődött a szó, ezt mondta: „Ha felépül az új híd, akkor majd könnyebben járhatunk Esztergomba.”

Lukács László

Az erdélyi szászok

A szászok megtelepedése és kiváltságaik a Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben

Erdély történetében volt egy olyan népcsoport, amely kis lélekszáma ellenére rendkívül jelentős szerepet játszott és máig ható érvénnyel rányomta bélyegét e terület gazdaságára, művelődésére, politikájára. Aki valamennyire ismeri Erdély történetét, tudja, hogy a szászokról van szó, akik a XII–XIII. században telepedtek le ezen a tájon. Megjelenésük egyrészt a Német–Római Birodalom demográfiai és társadalmi helyzetével magyarázható. Az általános népességnövekedés, a társadalmi feszültségek, az a tény, hogy a pénzgazdálkodás tönkretette a parasztság, a kis- és középnemesség egy részét, egyes városok (Worms, Mainz, Köln, Speyer) lakossága pedig felkelt jogai érdekében, népességmozgást indított el. E vándorlás folyamán jelentős csoportok telepedtek meg a német nyelvterületől keletre eső területeken.

A szászok megtelepedése Erdélyben e folyamat keretében játszódott le. A kivándorlás szervezésében az ún. lokátor játszott fontos szerepet. Ő közvetített a letelepedésre szánt területek ura és a betelepülők között, összetoborozta a kivándorolni szándékozókat, kiválasztotta a letelepedés helyét, állatokat, eszközöket, vetőmagot szerzett, cserében pedig földet és bizonyos jogokat kapott az új területen. A telepések általában jogilag szabadok voltak, cenzust fizettek, átörökíthették birtokaikat és faluközösségekbe szerveződtek, amelyeknek élén a bíró állott. Németország területén 1103-ból, 1148-ból és 1313-ból maradt fenn olyan oklevél, amely Magyarországra kivándorolt személyekről tudósít. Az 1148-ból származó adat II. Géza uralkodásának (1141–1162) idejére esik. E korban Erdély déli határvonalát a Bizánci Birodalom fenyegette. Emiatt a király azzal a szándékkal telepítette be a Német–Római Birodalom területéről érkező „vendégeket”, hogy az országnak katonai védelmet is nyújtsanak. Ennek érdekében II. Géza Nagyszében környékéről, a későbbi szebeni, újgyházi és nagysinki szász székek területéről keletebbre telepítette a székelyeket, hogy az újonnan érkezett vendégeknek helyet adjon. A Németország területén keletkezett néhány oklevelet olyan oklevelekkel egészíthetjük ki, amelyek különböző elnevezéssel a már megtelepedett szászokat Erdélyben említik. Egy 1191-ből származó oklevél Ecclesia Theotonicarum Ultrasilvanorum-ról, egy 1192-ben keletkezett pedig omnes Flandrensens-ről beszél. Az oklevelek tanúsága szerint nem minden telepes volt német, hanem olaszok, vallonok és franciák is akadtak közöttük. Szász (saxones) elnevezésük csak 1206 után szilárdult meg, amikor II. András király három falu (Romosz,

Magyarigen és Boroskrakkó) első királyi vendégeinek (primi hospites regni) kiváltságokat adott. A bevándorlási folyamat a későbbiekben is folytatódott. 1211-ben II. András király a német lovagrendnek adományozta a Barcaság területét, akik földjüket hamarosan német telepesekkel népesítették be. Döntő jelentőségű a szászok politikai és jogi egységgé válásában az 1224. évi II. András által adományozott kiváltságlevél, az Andreamum volt, amelyet a szász történetírók arany szabadságlevélnek (der Goldene Freibrief) nevez. Az oklevél egyedülálló volt a térségben, olyan jogalkotás, amely az uralkodó és a szabad telepesek közötti jogviszonyt szabályozta és mindkettejük érdekeit figyelembe vette. Értelmében Szeben vidéke a szász közösség birtokává vált, és területén senki sem élhetett nemesi előjogokkal. Így a szászok által lakott tartomány, a későbbi Királyföldnek (Fundus Regius, Königboden) nevezett terület a kialakuló szász jogi egység kiindulópontjává vált és olyan fejlődést indított el, amely 800 éven át lehetővé tette a szász nép fennmaradását. A magyar király a kiváltságolt területet a szászok közös tulajdonának tekintette és lemondott háramlási jogáról, vagyis a kihalás vagy hűtlenség esetén gazdatlanná vált föld szabad eladományozásáról. A szászok ugyanakkor kötelesek voltak a király számára 500 katonát állítani és 500 márká adót fizetni. Az adórendszert egységes volt és a szász közösség saját tisztviselői szedhették be. Ez az adó fedezte a királyi udvartartás költségeit. A kiváltságolt terület lakói maguk választhatták papjaikat, valamint bírákat és a szász szokásjog szerint maguk ítélezhettek. Ugyanakkor a szabad vásártartás és kereskedelem jogát is elnyerték, sőt saját pecséttel is rendelkeztek. A szászok kiváltságait a magyar királyok és az erdélyi fejedelmek huszonkétszer erősítették meg.

Az 1241. évi tatár támadás alapjaiban rázta meg a szász településterületet. A veszteségek pótlására újabb telepítésekre volt szükség. Ekképp a bevándorlás folytatódott és még 1322-ben kiadott oklevél is új telepekről (novella plantatio) beszél. A bevándorlási és letelepedési folyamat csak a XIV. században zárult le. A szász nép a különböző területekről (Bajorország, Luxemburg, Közép- és Dél-Németország, Északkelet Franciaország) bevándorolt csoportok összeolvadásából keletkezett. Hasonlóképpen alakult ki az erdélyi szász dialektus, amelynek több változata is volt. Az Erdélybe települt szászok helyzete alapjaiban különbözött a többi keletre települt német népcsoportétól. Ez utóbbiak többnyire kapcsolódtak valamely formában a Német Birodalomhoz, annak peremén éltek, vagy külön államot alapítottak, mint a német lovagrend Balti-tenger melléki állama, a későbbi Poroszország. Ezzel szemben Erdély Németországtól távol feküdt és a Német Birodalomtól független Magyarországhoz tartozott.

Az erdélyi szászok társadalmának fejlődése sajátos utat járt be. A betelepítéskor és a XIII. században még oly nagy szerepet játszó gerébek (Gräfen), akik a hűbéri uralkodórétég szerepét játszhatták volna, és akik a Királyföldön kívül szereztek birtokot, fokozatosan beolvadtak a magyar nemességbe és eltűntek a szász társadalomból. A XIV. században ugyanakkor megjelentek és megerősödtek a szász városok, amelyek kiváltságokat szereztek. A szász társadalom két pilléren nyugodott: a szabad paraszton és a városi polgárságon. Az újabb kutatások bizonyították, hogy ez a társadalom nem volt homogén. Több rétegre oszlott és belső ellentétek is terheltek. Vezetőrétegét a városi patriciátus alkotta, amely gazdag kereskedőkből és kiemelkedő kézművesekből állott.

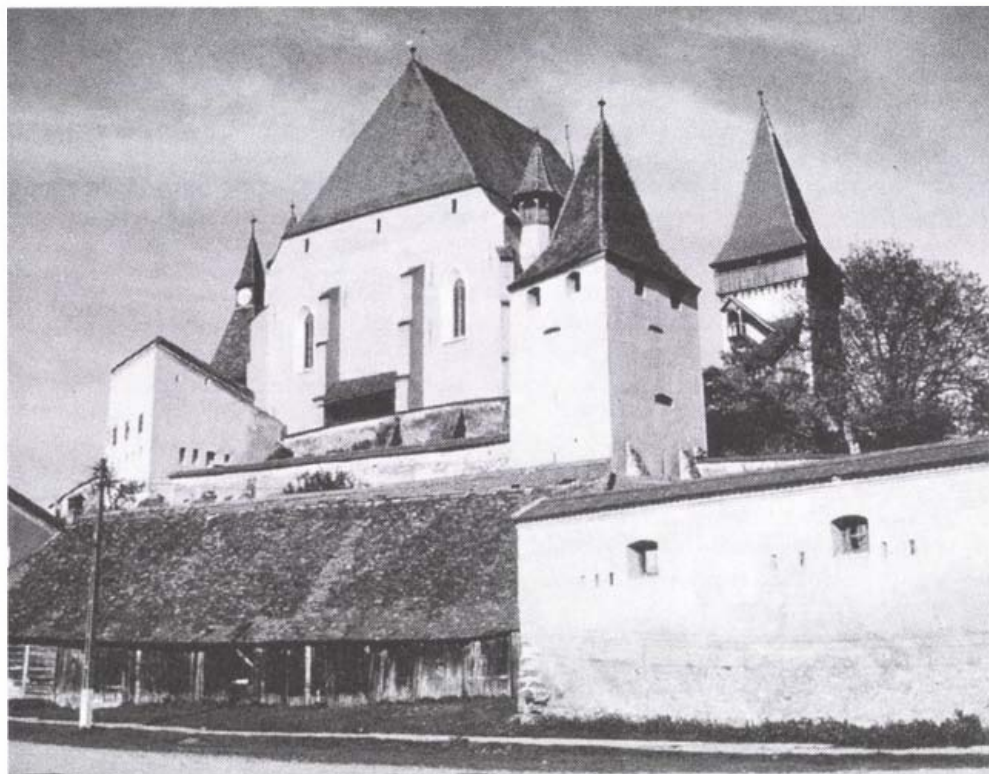
A XIV. században a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan emancipációs folyamat indult meg. 1324-ben Károly Róbert a szebeni provinciát székekre osztotta, amelyeknek királybíráit még a király nevezte ki. 1402-ben Medgyes és Selyk székjogot kapott a királybíró megválasztására, 1464-ben ugyanezt a jogot megkapta Szeben szék, 1469-ben pedig a többi szász szék is. A szász autonómia kialakulásában az 1486. év alapvető fontosságú volt. Ekkor Mátyás király kiterjesztette az Andreamum kiváltságait a Királyföld egész területére és ezzel létrehozta az erdélyi szászok önkormányzati szervét, a Szász Egyetemet vagy Univerzitást (Universitas Saxonum, Sächische Nationsuniversität), amely évszázadokra meghatározta a szász társadalom kereteit. Az Univerzitás a Hétszék (Szeben, Újegyház, Szászsebes, Sink, Segesvár, Szászváros, Szerdahely), a Kétszék (Medgyes, Selyk) és Brassó, valamint Beszterce vidéke területére terjedt ki. Az Univerzitásnak törvényhozási, bíraskodási és végrehajtói jogköre volt. Tagjai voltak a székek és a két vidék vezető tisztviselői, ezen kívül egy-két képviselő minden szék és vidék részéről. Évente kétszer, Szent György (április 23.) és Katalin (november 25.) napjával kezdődően tartotta üléseit. Szükség esetén rendkívüli üléseket tartottak. Az ülések közötti időszakban Nagyszeben tanácsa intézte a folyó ügyeket, és ő hívta össze az üléseket.

A királyföldi szászokat érintő minden peres ügyben az Univerzitás volt illetékes és a szász jogszabásokat kodifikáló, 1583-ban Báthory István által jóváhagyott szász törvénykönyv (Eigenlandrecht der Siebenbürger Sachsen) alapján ítélkezett. Az Univerzitástól fellebbezni csak a királyhoz, később az erdélyi fejedelemehez lehetett. A jogi ügyekkel elsősorban a szebeni királybíró és a székbíró foglalkozott. Az adókvetési ügyek ugyancsak az Univerzitás hatáskörébe tartoztak. Céhok alapítását az Univerzitás engedélyezte, és megszabta a Királyföldön használatos árakat és mértékegységeket. Legfőbb képviselője a szebeni polgármester (Provinzialbürgermeister) és a szebeni királybíró volt, aki a szászok ispánja címet is viselte és a fejedelemtörvények tagja volt a fejedelmi tanácsnak. A szászok autonómiája oly erős volt, hogy törvény írta elő: a szász városokban csak németek vásárolhatnak házakat, egy szász város pedig azt is megtehetette, hogy a fejedelmet nem fogadta be falai közé. A fejedelemtörvények szász identitásában a szászok politikailag az „ország egyharmadát” alkották. Ugyanis a szász „nemzet” követői részt vettek az országgyűléseken és a fejedelem megválasztásához éppúgy szükség volt a szavazataikra, mint a magyar nemesekéire vagy a székelyekéire. Politikailag és jogilag tehát államalkotó rendet alkottak.

Természetesen a három rend között voltak súrlódások, amelyek a magyar nemesi és a szász polgári rend közötti ellentétben nyilvánultak meg. A szászok fellépése kiváltságai védelmében a három nemzet, a magyarok, a székelyek és a szászok, valamint a négy bevett vallás, a katolikus, a református, az evangélikus és az unitárius szabadságán alapuló államrendszer keretébe illeszkedett. Ezt fejezte ki Albert Huet (1537–1607) szász ispánnak 1591-ben az országgyűlésen Báthory Zsigmond fejedelemtől elmondott híres beszéde is: „Géza király hívott bennünket, s ezért nem vagyunk többé idegenek, hanem az ország teljes jogú polgárai; nem vagyunk jobbágyok, hanem alattvalók és kedves hívek. Kitérünk ez nemcsak privilégiumainkból, hanem egyéb királyi írásokból is, melyekkel hatalmas ládákat töltöttünk meg, hogy a városházán a magunk becsületére és utódaink emlékeztetére megőrizzük őket. (...) Azt mondják, csak vendégek vagytok, jövevények, nem pedig harcosok, az ország védelmezői. Erre én azt felelem: való, hogy vendégek voltunk, de éppen ezt tartjuk tisztességünknek.” Az Andrianum előírásai szerint a szászok kötelesek voltak katonákat állítani a királyi seregébe, a fejedelemtörvények pedig minden szász szék és város bizonyos számú darabont adott a fejedelmi seregbe. Ugyanakkor a szász városok erődítményei és a szász parasztvárak, vártemplomok jelentősen növelték az ország véderejét. Ellentétek nyilvánulhattak meg a fejedelmi hatalom és a szászok között abban az esetben, ha a fejedelemtörvények az ország alkotmányos rendjét és ezzel együtt a szászok kiváltságait nem tartotta tiszteletben. Ekképp Báthory Gábor 1610-ben elfoglalta a szászok székvárosát, Nagyszébet és a város tanácsát fogságra vetette. Ezért a szász történetírók Báthory Gábort többnyire dühöngő zsarnokként ábrázolja. Ezzel szemben Bethlen Gábor, aki tiszteletben tartotta a szászok kiváltságait, a legfőbb erényekkel felruházott fejedelemtörvényként jelenik meg. Róla írja Georg Kraus: „Isten adjon az országnak hozzá hasonló uralkodót és hatalmasságot. Igazi atyja volt hazájának. Virágzása teljében hagyta hátra Erdélyt és szebbé tette, mint amilyenek találta.”

A humanizmus, a reformáció és a szászok

A XV. és XVI. század az erdélyi szász városok nagy gazdasági fellendülésének kora volt. A megerősített városok falai mögött virágzását élte a kézművesség. Szeben és Brassó Erdély fegyverkovácsainak központjává vált, ahol a XV. század közepétől tűzfegyvereket is előállítottak. Mátyás király korában virágzása tetőpontját érte el az aranyművesség, amelynek a királyi udvar is megrendelője volt. A nagyszébeni Mária templomnak 1442-ben 51 aranykelyhe, számos aranyból készült feszülete, szentségtartója és füstölője volt. Nagyszébenben 1550-ben 48 szűcsmester dolgozott, Brassóban 1424–1528 között pedig 273-at említettek. 1501–1502-ben a cipésmesterek céhébe 111 új tagot vettek fel. Brassó, Szeben és Beszterce a távolsági kereskedelem központjaivá váltak. Nemcsak a Havasalfölddel és Moldvával állottak kapcsolatban, hanem a Közel-Kelettel, az Adriával, Krakkóval, Lemberggel, Budával, Béccsel, a németországi és flandriai városokkal. Egyes távolsági kereskedők óriási vagyonokat halmoztak fel. Johannes Kylhaw brassói kereskedő 1503-ban 150 000 forint (egy brassói patríciusház ekkor néhány száz forintba került) értékű kereskedelmi forgalmat bonyolított le, a szebeni Peter Haller pedig csupán Nürnbergben fantasztikus összegnek számító 14 500 aranyforintot helyezt el készpénzben és I. Ferdinánd királynak 20 000 forintot adott kölcsön. Ez a rendkívüli

Berethalom (Birtihalm). Háromszoros erődfallal (XV. sz.) későgótikus szász erődtemplom (Horváth Zoltán György felvétele)

gazdasági fellendülés és a városi polgárság megerősödése tette lehetővé, hogy –az erdélyi szászok e korban az erdélyi kultúra országos jelentőségű tényezőivé válhattak.

A szászok kulturális téren a következőkkel járultak hozzá Erdély fejlődéséhez:

- A reformáció átvétele és elterjesztése a szászok soraiban indult meg. A németországi városokkal és szellemi élettel való kapcsolataik, és főleg wittenbergi tanulmányaik révén Luther tanai Brassóban és Szebenben is gyorsan elterjedtek. Hieronymus Ostermayer brassói orgonista tudósítása szerint 1542-ben Brassóban a pápista misét a lutheránus istentisztelet váltotta fel. A reformáció bevezetése és a humanizmus elterjedése a szász kultúra legjelentősebb egyéniségének, Johannes Honterusnak (1498–1549) a nevéhez fűződik. 1543-ban adták ki Brassóban Reformációs könyvecskéjét (Reformationsbüchlein), amelyben lefektette az evangélikus hitvallás alapjait. A könyvecskét elküldték Luthernek és Melanchtonnak, akik elismerőleg nyilatkoztak róla. 1543-ban Melanchton előszavával Wittenbergben is megjelent. 1544-ben Honterust Brassó plébánosává választották és a reformációs mozgalom az egész Szászföldre kiterjedt. 1547-ben kiadták az Összes erdélyi német egyházi rendtartását (Kirchenordnung aller Deutschen in Seibenbürgen). E szabályzatot a Szász Univerzítás 1550-ben elfogadta és a Szászföldön egyetemes érvényűvé nyilvánította. Ezzel létrejött a szász evangélikus egyház, amely a szászok nemzeti egyházává lett és a következő évszázadokban jelentős szerepet játszott identitásuk megőrzésében.

- A XVI. század legjelentősebb szellemi áramlatának, a humanizmusnak az elterjedése Erdélyben egybeesett a reformációval. A humanizmus meggyökerezésében a szászok gazdasági lehetőségeik folytán különösen jelentős szerepet játszottak. A szász humanizmus a magyarral párhuzamosan, azzal szoros kapcsolatban fejlődött és legjelentősebb képviselői Stephan Tieröchsel (Taurinus), Adrian Wolphard, Johannes Sommer, Christian Schesäus, Jakob Piso,

Johannes Honterus, Walentin Wagner egész Európában ismertek voltak. A XVI–XVII. században a humanizmus és a reformáció talaján kivirágzott szász kultúra a következő területeken alkotott maradandót:

* *Iskoláztatás.* 1543-ban Honterus megalapította a „Studium Coronense”-ét. A brassói gimnázium számára kidolgozott iskolatörvénye (Constitutio Scholae Coronensis) mintául szolgált valamennyi szász gimnáziumnak és évszázadokig érvényben maradt. Ebben a korban minden szász városban és faluban működött iskola. A szász iskolarendszer a németországi oktatáshoz illeszkedett. Ez lehetővé tette, hogy a szász ifjak németországi egyetemeken folytassák tanulmányaikat.

* *Könyvnyomtatás.* Az első szász nyomdát 1529-ben Nagyszebenben alapították. A hírneves brassói nyomdát 1539-ben Johannes Honterus hívta létre. A nagyszebeni és brassói nyomdában latin, görög, német, magyar és román nyelvű könyveket nyomtattak, melyeknek nagy része bekerült az európai kultúra vérkeringésébe.

* *Tudomány.* Az erdélyi szász tudomány Johannes Honterus grammatikai, földrajzi és csilgászati munkái következtében bekerült az európai tudományos élet élvonalába. Latin nyelvtanát (De Grammatica libri duo) Európa valamennyi iskolájában használták és 14 kiadást ért meg. Világleírását (Rudimenta Cosmographica), amely a kopernikuszi világszemléletet terjesztette, negyvenszer adták ki Európa különböző városaiban. 1542. évi kiadásához 16 térképet is csatoltak, amelyeket Honterus maga metszett. 1532-ben adta ki Baselben híres Erdély térképét, amely hozzájárult a tartomány ismertté tételéhez Európában.

* *A történetírás a szász közösség egyik legjelentősebb önkifejezési formája volt.* A történetírói munkák sokasága szinte hihetetlennek tűnik a mai kutató számára. A XVI. század legjelentősebb humanista történetírója Christian Schesäus (1536–1585) volt. Fő műve a Mohács utáni Magyarország romlásának szentelt Ruinae Pannonicae című eposz. Schesäus művét általános hungarus-pannon szemléletmódban írta. A többi magyarországi humanistához, Forgách Ferenchez, Verancsics Antalhoz, Oláh Miklóshoz hasonlóan magát a magyar királyság, a gens panonica tagjának tudta. A XVII. század történetírói azonban Georg Kraus (1607–1679), Johann Tröster (?–1670) és Lorenz Töppelt (1641–1670) a kortárs erdélyi magyar történetírókhoz hasonlóan transzilvánusok voltak és az eseményeket az erdélyi fejedelemség szempontjából ítélték meg.

* *A német nyelv fokozatos térhódítása.* Ebben a korban a Szász Univerzitás hatóságai és a szász városok egymás közötti levelezésüket mindinkább németül bonyolították. A szász történetírás kezdett áttérni a latinról a német nyelv használatára. Michael Weib (1569–1612) brassói bíró feljegyzéseiben a latint és a németet felváltva használta, Georg Kraus és Johann Tröster pedig németül írták meg műveiket. Kísérlet történt az erdélyi szász nyelvjárás irodalmi nyelv szintjére emelésére is.

* *Az építészet és a művészet terén* alkották a szászok azt, ami talán a leginkább látható és érzékelhető. A szász városok terei, a szász falvak szabályosan futó utcái, a román és a gótika stílusában épült templomok Erdély építészeti rendszerének jelentős részét alkotják. Olyan épületek, mint a kisdisznói és nagyszíki románkori templomok, a segesvári, a szászsebesi, a nagyszebeni gótikus templomok és a nemrég restaurált ugyancsak gótikus brassói Fekete-templom európai, főleg közép-európai mértékkel mérve is kiemelkedőek. A szász vártemplomok rendszere pedig olyan kultúrtájat alkot, melynek jellege egyedülálló Európában.

A szászok a Habsburg uralom korában

A XVII. század végén az Erdélybe bevonuló Habsburg csapatokat a szászok nem fogadták osztatlan lelkesedéssel. Míg Nagyszeben minden további nélkül befogadta a császári sereget, Brassó kézműves polgársága 1688-ban fellázadt, saját patrícius nemzetségekből álló vezetését fogságra vetette, és megtagadta a császáriak bebocsátását a városba. Nem tudták ugyanis elképzelni, hogy idegen kézre kerüljön általuk épített városuk, ahová eddig a fejedelem bebocsátását is megtagadhatták. Caraffa és Veterani tábornokok seregei rohammal foglalták el Brassót. Az ezután a Habsburgok által kivetett hadiadók pedig tönkretették Erdély szász lakosságát.

1691-től másfél száz évig a Diploma Leopoldinum határozta meg Erdély igazgatását. A Diploma fenntartotta a három nemzet és a négy bevett vallás rendszerét. A Habsburgok ké-

sőbb Erdélyt Nagyfejedelemséggé nyilvánították. A fejedelem tisztét a Habsburg uralkodó töltötte be. A szászok megőrizték önkormányzatukat és a Szász Univerzitás a továbbiakban is fennmaradt. A Habsburgok a *divide et impera* politikáját alkalmazták és kihasználták a magyar és a szász rend közötti ellentéteket. Ezt az intrikákkal teli korszakot jellemzi az is, hogy az erősen Habsburg-párti Sacks von Harteneck (1664–1703) szász ispánt a szebeni tanács 1703-ban halálra ítélte és kivégeztette, a Habsburg kormányzat pedig nem tett semmit híve megmentése érdekében. Az 1703–1711 között zajló kuruc-labanc háborúban Nagyszében és Brassó a császáriak erőssége maradt. Rákóczi 1704-ben kiáltvánnyal fordult a szászokhoz, de ők a továbbiakban is a császár hűségén maradtak. A harcok és az azt követő pestisjárvány súlyos pusztítást okoztak a Királyföldön is. 1709-ben az egykor Segesvárt lakó 1000 családból csak 200 volt életben.

Mária Terézia és II. József korszakának legjelentősebb szász politikusa Samuel Brukenthal (1721–1803), erdélyi ügyekben Mária Terézia bizalmas tanácsadója, 1776-tól az erdélyi udvari kancellária elnöke, 1777-től 1787-ig Erdély gubernátora volt. Az általa Nagyszébenben alapított könyvtár és múzeum ma is Erdély egyik legfontosabb gyűjteményét őrzi. A szász rend és maga Brukenthal akkor kerültek ellentétbe a Habsburg kormányzattal, amikor II. József bevezette az abszolutizmus kiépítését célzó reformjait, amelyek a szászok kiváltságait is érintették. II. József elismerte a Királyföldön lakó románok polgári jogait és bevezette a concivilitás rendszerét, megszüntetve ezzel a szászok kizárólagos házvásárlási jogát (1781), lefoglalta a szász natio vagyonát (1782), Erdélyt 11 vármegyére osztotta (1784), megszüntetve ezzel az Univerzitást és a szász székek rendszerét. A szász natio a reformok ellen a magyarokhoz és székelekhez hasonlóan memorandumban tiltakozott. Kiváltságait akkor kapta vissza, amikor II. József visszavonta rendeleteit (1790).

A szászok 1800-tól 1849-ig

A XIX. század első évtizedeiben a szászok története is a nemzeti és etnikai ébredés kora volt. A szász rend nemzet létét egyre többen német hivatalos nyelvű területi autonómiává szerették volna átalakítani: a Királyföldet Szászfölddé tenni a szó teljes értelmében. Német etnikai identitásuk alapján önmagukat a németység részének kezdték tekinteni. A társadalom rendi-patríciusi felső rétegeit a magas jogi műveltséggel rendelkező tisztviselői kar fogta össze, az egyház és a neki alárendelt iskolai hálózat pedig az egész szász népet. A nemzeti ébredés kora a művelődés rendkívüli fellendülését hozta magával. Kialakult a modern szász sajtó, virágzott a színházi élet, fejlődésnek indult a történettudomány, az irodalom és a folklórkutatás. Ekkor alakult meg az Erdélyi Szász Honismereti Egyesület (Verein für Siebenbürgische Landeskunde), amelynek az elkövetkezendő száz évben oly jelentős szerepe volt a szász történet- és természettudomány fejlődésében. Az első kísérlet az Egyesület megalapítására Johann Filstich (1753–1836) történetíró tette meg, amikor kidolgozta annak tervét. A társaság létrehozása céljából az első ülést 1840-ben Medgyesen tartották, de a tulajdonképpeni megalakulásra a Magyar Erdélyi Múzeum Egyesület létrejöttét megelőzően 1842. május 8-án Segesváron került sor. Jóllehet az Egyesület elsősorban a szász tudományosságot képviselte nemzetiségi, vallási vagy politikai korlátok nem érvényesültek és az üléseken az erdélyi tolerancia szellemében magyarok (gróf Kemény József, Brassai Sámuel) és románok (George Barițiu) is részt vettek. A cél nemcsak a tudományok fejlesztése volt, hanem az elért eredmények népszerűsítése, a szász lakosság kulturális színvonalának emelése, a honismeret és ezáltal a hazaszeretet erősítése. Elnöki tisztét olyan neves szász tudósok, főleg történészek töltötték be, mint Joseph Bedeus von Scharberg (1842–1869), Georg Daniel Teutsch (1869–1893), Friedrich Teutsch (1894–1932). Az Egyesület idegen tudósokat, például Georg Weinrichet, a Bécsi Tudományos Akadémia titkárát, Georg Waitzot, a Monumenta Germaniae historica elnökét, Rudolf Virchowot, Thomas Mommsent és másokat vett fel tiszteletbeli tagként sorai közé. Az Egyesületnek két jelentős folyóirata volt, az Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde és a Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, amelyek ma is nélkülözhetetlenek Erdély történetének kutatásában. Ugyanakkor jelentős könyvkiadási tevékenységet is folytatott. Gondozásában jelent meg az erdélyi szász nyelvjárás szó-tára, Franz Zimmermann (1850–1935) közzétételében a többkötetes szász oklevéltár, 1862–1864-ben pedig a Bécsi Császári Tudományos Akadémia és az egyesület közös kiadásában Georg Kraus Erdélyi krónikájának eredeti szövege. Az 1947-ig működő (ekkor a román kommunista rendszer megszüntette) Egyesületnek köszönhetően emelkedett a szász történettudomány világszínvonalra, amely megfelelt a legmagasabb szakmai kritériumoknak. A szász

művelődési élet jelentős alakjai voltak még a főleg pedagógiai munkásságáról ismert Stephan Ludwig Roth, Joseph Marlin, Daniel Roth, a Morvaországból származó Anton Kurz és a porosz származású Leopold Max Moltke, aki az őt befogadó honfitársai kérésére megírta Erdély dalát, amely Johann Lukas Hedwig megzenésítésében a szászok néphimnuszává lett. Hogy a magyar olvasó is megismerhesse, idézzük két szakaszát:

Siebenbürgen, Land der Duldung,
jedes Glaubens sichrer Hort!
Mögst du bis zu fernen Tagen
als ein Hort der Freiheit ragen
und als Wehr dem treuen Wort.

Erdélyország, türelem-föld,
minden hitnek tábora!
Óvd meg hosszú századokon át
fiaidnak szabadságjogát,
s légy a tiszta szó hona.

Siebenbürgen, süße Heimat,
unser teures Vaterland!
Sei gegrüßt in der Schöne,
und um alle deiner Söhne
schlinge sich der Eintracht Band!

Erdélyország, édes földünk,
drága jó szülőhazánk!
Áldott légy örök szépségedért,
s tájaidnak minden gyermekét
egyertérés fogja át.

(Ritoók János fordítása)

A szász értelmiség kiütkereső erőfeszítései nem tudtak azonban jelentősebb politikai erővé válni, a helyi hatalom patricius birtokosaival szemben. A rendi kiváltságaihoz még mindig ragaszkodó szász vezetőréteg pedig mindinkább a Habsburg hatalommal való szövetség irányába tolódott el.

Miként köztudott, az 1848–1849. évi szabadságharc idején a nagyszebeni szász vezetőréteg szembefordult a magyar forradalmi kormánnyal. Arra hivatkozott, hogy a magyar országgyűlés lelépett a törvényesség útjáról és nem ismeri el a szászok nemzetiségét. Súlyos sérelmek tekintették, hogy a szász és székely törvényhatóságok élén álló főispánok a minisztérium nevezte ki, mint a főispánokat. Nem tartották kielégítő eredménynek a comesválasztás biztosítását, törvényhatóságaik és az Univerzitás fenntartását. Stephan Ludwig Roth pedig a háború és az ellentétek áldozatául esett: a forradalmi rögtönítélő törvényszék az ellenséggel való együttműködés vádjával halálra ítélte és kivégeztette. A szászoknak a Habsburg abszolutizmussal való szövetsége azonban nem volt egyértelmű. Bem Brassóba való bevonulása után ócsudott fel az ottani szász sajtó és állt ki a forradalmi eszmék mellett, Anton Kurz pedig Bem hadsegéde lett.

A szászok az Osztrák–Magyar Monarchiában

Az Osztrák–Magyar Monarchia 1867. évi létrejötte után a szászok 1876-ig megőrizték a középkorból örökölt autonómiájukat. Az új államhoz való viszonyukban két pártra oszlottak. Az „öreg szászok”, akik a hivatalnokokat és az egyházi vezetőket képviselték, felléptek a szász területi önkormányzat fenntartásáért. Az „ifjú szászok”, akik a kispolgárságot és a kézműveseket tömörítették, szimpátiával tekintettek a liberális Magyarországra. A Szász Univerzitást a jelenkor követelményeinek nem megfelelő képződménynek tekintették, és a szabad községek szabad államban jelszavával a közigazgatási egységek nagyobb autonómiájáért szálltak síkra. A frakció viszont egységes volt abban, hogy az 1868. évi nemzetiségi törvényt meg kell változtatni, mivel a magyar nyelvnek államnyelvként való kezelésében a helyes mértéket meghaladja. A magyar kormány azonban a szászok területi autonómiáját a magyar nemzetállam elveivel és a polgári liberalizmussal össze nem egyeztethetőnek, a rendi állam maradványának tekintette. 1876-ban az országgyűlés elfogadta a Királyföldről és a Szász Univerzitásról szóló törvényt. Ennek értelmében megszűnt a Királyföld önkormányzata. A Szász Univerzitás politikai és közigazgatási jogosítványait megszüntették és olyan testületté, lényegében egy hatalmas alapítvánnyá változtatták, amely javai és a szász iskolarendszer kérdéseiben illetékes volt. Javait teljes egészében megtartotta, a magyar állam ugyanis soha egyetlen fillért sem tulajdonított el a szászok vagyonából. A szász ispán hivatali jogosítványai Szeben vármegye főispánjára, mint az állam képviselőjére szálltak át. A szászok később arra a meggyőződésre jutottak, hogy politikájuk alapvető feladata a gazdasági és kulturális fejlődés elősegítése, mert csak ezáltal látták biztosítva nemzeti létük fenntartását és megerősödését. Az 1890. évi szász gyűlés elfogadta a dualizmust, sőt a magyar állameszmét is, a nemzetiségi törvényben előírtakat pedig a szükséges minimumnak tekintette, kinyilvánította a szászok igé-

nyét az állami életben való részvételre és új gazdasági programot dolgozott ki. Az új program alapján a szász országgyűlési képviselők beléptek a kormánypártba. A magyar állam és a szász polgárság között közös érdekek alakultak ki, hiszen a szászok részesei voltak a Monarchia gazdasági fellendülésének. A kormány méltányolta a szászok együttműködési készségét, és a velük szembeni hivatalosan használhatták. Etnikai identitásukat érintetlenül megőrizhették. A román hadsereg 1916. évi Erdélybe való betörése idején a szász lakosság tömegesen menekült. Brassó hivatalai Földvárra költöztek, Nagyszeben lakóinak 2/3-a elmenekült. A szász egyház vezetése, élén Teutsch püspökkel Budapesten kapott menedéket. A román támadással szembeszálló újonnan felállított 1. osztrák–magyar hadsereg főparancsnoka pedig a szász Arthur Albert Arz tábornagy volt.

A szászok 1919-től napjainkig

A szász polgárság a Monarchia összeomlásának időszakában a hosszú történelmi sorsközösség alapján a magyar államban kereste boldogulását. 1918-ban még a Károlyi kormánnyal folytatott tárgyalásokat és a szász területek autonómiáját kívánta biztosítani. Erdélyt nemzeti autonómiából akarta felépíteni, hasonlóan Jászi Oszkár elképzeléseihez. 1919. január 8-án azonban a Szász Nemzeti Tanács az új hatalmi viszonyokba beletörődve megyesi gyűlésén kijelentette, hogy nemzeti jövője garantálását remélve állást foglal Erdély és Románia egyesülése mellett. Az erdélyi szászok azonban hamarosan csalódottak abban, hogy az új államban kedvezőbb helyzetbe kerülhet. A román politika ugyanis a németek esetében sem váltotta be gyulafehérvári ígéreteit. Az 1921. évi földreformot úgy hajtották végre, hogy a szász evangélikus egyház vagyona 55 %-át elvesztette, maradék vagyonát pedig 1937-ben felosztották az evangélikus egyház és egy román kulturális szervezet között. A két világháború között az erdélyi szászok a kisebbségi sorba került magyarsággal is keresték az együttműködés lehetőségét. 1928-ban a német kisebbség politikai pártja a Magyar Párttal kötött választási szövetséget. A magyar–szász kapcsolatok különösen az irodalom területén bizonyultak gyümölcsözőeknek. A magyar írók által kidolgozott transzilvánizmus eszmerendszer termékeny talajra talált a szász irodalom művelőiben. Különösen a Klingsor szász irodalmi folyóirat folytatott párbeszédet a magyarokkal. 1926-ban a Klingsor magyar, a Pásztortűz szász számat adott ki és szász anyagot közölt a Helikon is. Mindhárom folyóirat kölcsönösen műfordításokat tett közzé és a magyar–szász irodalmi találkozók nagy sikerrel végződtek. A két világháború közötti kor jelentős szász írói, Adolf Meschendörfer, Egon Hajek, Otto Folbarth, Heinrich Zillich, Erwin Wittstock élénk levelezésben álltak Áprily Lajossal, Makkai Sándorral, Berde Máriával, Kós Károllyal, Tamási Áronnal, Kuncz Aladárral. Kós Károly Corona címmel lefordította Adolf Meschendörfer Brassóról szóló nagyszerű regényét, a *Die Stadt im Osten*-t. Az I. világháború utáni két évtizedben az erdélyi szász identitás még érintetlen volt, Adolf Meschendörfer is még öröknek, sosem szűnőnek érezte az erdélyi szász nép létét.

Az erdélyi szász identitáson az első törést a Németországból kiinduló nemzeti szocialista ideológia elterjedése okozta az 1930-as években és a II. világháború alatt, bár a szász egyház és a polgárság hagyományokhoz ragaszkodó része megkísérelt ennek ellenállni. 1940-ben a román kormány megállapodást írt alá a hitleri Németországgal, amely elismerte a német népcsoport különleges jogait. Ezzel Németország magához kötötte a romániai német kisebbséget. Ellenállást csak az erkölcsi értékeket megőrizni próbáló egyház tanúsított. 1943-ban pedig Németország és Románia olyan megállapodást kötött, amely szerint a romániai németeket a német hadseregbe sorozták be. A szovjet csapatok előretörésekor az észak-erdélyi, Beszterce vidéki szászok német parancsra, Németország területére menekültek, a dél-erdélyiek viszont lakóhelyeiken maradtak.

A háború után a romániai németeket kollektív felelősséggel sújtották, ideiglenesen összes állampolgári jogaiktól megfosztották és még családi házaikat is elkobozták. 1945 elején a munkaképes német lakosságot – férfiakat és nőket egyaránt – a román kormány közreműködésével a Szovjetunióba deportálták, ahonnan az életben maradtak később hazatérhettek. Egy részület ugyanezekben az években a Bărăganra hurcolták. Az államosítás és a mezőgaz-

daság kollektív vizsgálása ráadásul gazdasági létalapjuktól is megfosztotta őket. Állampolgári jogukat csak 1950-ben ismerték el újra és 1956-ban a kitelepítettek visszatérhettek házaikba. A német kulturális élet az 1960-as években tért valamennyire magához. Ugyanakkor megkezdődött a Németországba való kivándorlás. 1930-ban Romániának 540 477 (szász és sváb együtt), 1977-ben 323 477 (ebből 120–130 ezer szász) német lakosa volt. 1950-től 1982-ig 130 151 német személy települt át a Német Szövetségi Köztársaságba. Az utolsó csapást a románai németekre Nicolae Ceaușescu rendszere mérte. A diktátor ugyanis olyan egyezményt kötött a német kormányval, amely szerint 10–12 ezer márká fejépen ellenében minden évben 10–11 németnek ad kivándorlási útlevelet. Az egyre súlyosbodó gazdasági, politikai és nemzeti elnyomás mindinkább gyöngítette az erdélyi szászok ellenálló képességét, és mind többen választották a kivándorlást. 1990-ben és 1991-ben, amikor már minden további nélkül kaphattak útlevelet, kb. 150 ezren távoztak. Az 1992. évi népszámláláskor 119 436 német nemzetiségű személyt írtak össze. Ebből kb. 40 000 volt szász, ugyanis 39 552-en tartoztak az ágostai hitvallású szász evangélikus egyházhoz. Számuk az azóta eltelt évek alatt is csökkent, de újabb pontos adatokat csak a 2002. évi népszámlálás fog kimutatni. A Romániában még megmaradt németiséget a Német Demokrata Fórum képviseli, amelynek egy képviselője van a parlamentben. Az erdélyi szász közösség lélekszáma tehát olyan alacsonyra zsugorodott, hogy a népcsoport már nem kelthető életre és teljes eltűnése csak évek kérdése. Németországban végzett közvélemény-kutatások szerint a tömeges kivándorlás elsődleges oka nem a gazdasági nyomor előli menekülés, hanem a német identitás elvesztésétől való félelem volt. Történelmi szempontból a szász városok és falvak kísértetiesé váltak. A falak, az épületek állnak, építők azonban nincsenek sehol. A Németországban élő szászok mindenek ellenére még mindig hazalátogatnak, akkor is, ha Erdélyben már nincsenek rokonaik. E sorok írója Brassóban szász környezetben nőtt fel. Az épületben, amelyben laktunk, a mi családunk magyar, a szomszédos öt család szász volt. Ma ugyanebben a házban lakik édesapám és még egy magyar család. A többi család román, szász egy sem maradt. A szászok 800 évig éltek magyar fennhatóság alatt Erdélyben, 50 év román kommunizmus azonban elegendő volt ahhoz, hogy eltűnjének. Vallom, hogy a szász etnikum eltűnése az egyik legnagyobb tragédia Erdély történetében. Mindaddig ugyanis egyetlen történelmi megrázkódtatás sem okozta az Erdélyt alkotó három népcsoport egyikének eltűnését. A szászok távozásával Erdély egy darabja lett oda, amely sohasem lesz pótolható.

Vogel Sándor

Válogatott szakirodalom: *Hermann Hienz*: Bücherkunde zur Volks- und Heimatforschung der Siebenbürger Sachsen, München 1960. – Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen, I–VIII. Kronstadt 1886–1926. – Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, I–VII. Hrsg. von Franz Zimmermann und Gustav Gündisch. Hermannstadt, Bukarest 1892–1991. – Quellen zur Geschichte Siebenbürger Sachsen 1191–1975, Hrsg. von Ernst Wagner. Köln–Wien, 1976. – *Jakab Elek*: A királyföldi viszonyok ismertetése, I–II. Pest, 1871. – *Mika Sándor*: Weiße Mihály egy szász államférfiú a 17. századból. Bp., 1893. – *Friedrich Teutsch*: Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen, I–II. Hermannstadt 1921–1922. – *Georg Daniel Teutsch* *Friedrich Teutsch*: Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk, I–IV. Hermannstadt 1907–1925. – *Pukánszky Béla*: A magyarországi német irodalom története. Bp., 1926. – *Asztalos Miklós*: Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés. Bp., 1928. – *Georg Eduard Müller*: Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen, Ihre verfassungs- und verwaltungsrechtliche Entwicklung 1224–1876. Hermannstadt, 1928. – *Emil Sigerius*: Vom alten Hermannstadt I–III. Hermannstadt 1922–1928. – Die deutsche Kunst in Siebenbürgen. Hrsg. von Victor Roth, Bearbeitet von Theodor Müller. Berlin Hermannstadt 1934. – *Endes Miklós*: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Bp., 1935. – *Lovas Rezső*: Báthory Gábor és a szászok. Debrecen, 1940. – *Szekfű Gyula*: Az erdélyi szász történetírás. Magyarságtudomány 1943. 2. 174–198. old. – *Lovas Rezső*: A szász kérdés Bethlen Gábor korában. Századok, 1944. 419–462. old. – *Sárközi Zoltán*: Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790–1848) Bp., 1963. – *Sárközi Zoltán*: Az erdélyi szászok 1848–1849-ben. Bp., 1974. – *Ritoók János*: Kettőstükör. A magyar–szász együttélés múltjából és a két világháború közötti irodalmi kapcsolatok történetéből. Bukarest, 1979. – *Johann Böhm*: Das nationalsozialistische Deutschland und die deutsche Volksgruppe in Rumänien, 1936–1944. Frankfurt am Main 1985. – Erdély története I–III. Főszerk.: *Köpeczi Béla* Bp., 1986. – Die Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1848–1918. Red. von Carl Göllner. Köln Wien 1988. – *Stephan Sienerth*: Beiträge zur rumänien-deutschen Literaturgeschichte, Cluj–Napoca 1989. – Lexikon der Siebenbürger Sachsen, Hrsg. von Walter Myss. Thaur bei Innsbruck 1993. – *Ernst Wagner*: Az 1992-es romániai népszámlálásról. Korunk, 1994. 4. 90–94. old. – *Othmar Kolar*: Rumänien und seine nationalen Minderheiten 1918 bis heute, Wien Köln Weimar 1997. – *Zsolt K. Lengyel* und *Ulrich A. Wien*: Siebenbürgen in der Habsburger-Monarchie. Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich 1690–1867. Wien, 1999. – *Harald Roth*: Kis Erdély történet. Csíkszereda, 1999.